

Кримінально-виконавча психологія. Видання друге

Підручник підготовлено у відповідності з вимогами Міністерства освіти і науки України. В ньому представлені основні питання загальної та кримінально-виконавчої психології. Надано методологічні основи наукового дослідження в галузі кримінально-виконавчої психології.

Розглянуто особистість засуджених та соціально-психологічні проблеми, що пов'язані з відбуванням покарань в кримінально-виконавчих установах. Розкриті питання, котрі пов'язані із встановленням психологічного контакту між учасниками карально-виправного процесу, розвитком індивідуально-психологічних якостей засуджених, психологічними процесами, станами та особливостями виправлення та ресоціалізації засуджених, їх адаптацією до умов життя на волі.

Вказано психологічні особливості засуджених різних категорій та заходи й методи впливу, що здійснюються в процесі відбування та виконання покарання персоналом кримінально-виконавчої служби. Зазначено напрямки психологічної підготовки працівників правоохоронних органів до професійної діяльності, у т.ч. до дій в екстремальних умовах та запобігання розповсюдженню сучасної кримінальної субкультури.

Видання орієнтовано на магістрів, студентів, курсантів, слухачів, аспірантів, ад'юнктів, викладачів факультетів психології і юридичних закладів вищої освіти, працівників кримінально-виконавчої служби, а також юристів, які вивчають кримінологію, психологію та кримінально-виконавче право. Може бути корисною для всіх, хто цікавиться проблемами кримінально-виконавчої психології та запобігання злочинам.

Міністерство освіти і науки України
Міністерство юстиції України
Академія Державної пенітенціарної служби
«Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради

Кримінально-виконавча психологія

ПІДРУЧНИК

2-ге видання, виправлене й доповнене

Видавництво «КНТ»
Київ – 2024

УДК 159.922:343.8(075.8)

Б 865

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
«Хортицької національної навчально-реабілітаційної академії»
Запорізької обласної ради
протокол № 4 від 28 грудня 2023 р.

Рецензенти:

Доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук
України, заслужений юрист України Бандурка О. М.;

Доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології та соціології
Східноєвропейського університету імені Лесі Українки Вірна Ж. П.;

Доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної психології
Дніпропетровського гуманітарного університету Шевяков О. В.

**Кримінально-виконавча психологія: Підручник.-2-ге вид./за заг.
ред. В.Й. Бочелюка, Т.А. Денисової, О.М. Тогочинського. Київ:
КНТ, 2024.- 643 с.**

Підручник підготовлено у відповідності з вимогами Міністерства освіти і науки України. В ньому представлені основні питання загальної та кримінально-виконавчої психології. Надано методологічні основи наукового дослідження в галузі кримінально-виконавчої психології. Розглянуто особистість засуджених та соціально-психологічні проблеми, що пов'язані з відбуванням покарань в кримінально-виконавчих установах. Розкриті питання, котрі пов'язані із встановленням психологічного контакту між учасниками карально-виправного процесу, розвитком індивідуально-психологічних якостей засуджених, психологічними процесами, станами та особливостями виправлення та ресоціалізації засуджених, їх адаптацією до умов життя на волі. Вказано психологічні особливості засуджених різних категорій та заходи й методи впливу, що здійснюються в процесі відбування та виконання покарання персоналом кримінально-виконавчої служби. Зазначено напрямки психологічної підготовки працівників правоохоронних органів до професійної діяльності, у т.ч. до дій в екстремальних умовах та запобігання розповсюдженню сучасної кримінальної субкультури.

Видання орієнтовано на магістрів, студентів, курсантів, слухачів, аспірантів, ад'юнктів, викладачів факультетів психології і юридичних закладів вищої освіти, працівників кримінально-виконавчої служби, а також юристів, які вивчають кримінологію, психологію та кримінально-виконавче право. Може бути корисною для всіх, хто цікавиться проблемами кримінально-виконавчої психології та запобігання злочинам.

ISBN 978-966-373-994-6

© В.Й. Бочелюк, Т.А. Денисова,
О.М. Тогочинський та ін., 2024
© ТОВ «КНТ», 2024

Авторський колектив:

Бочелюк Віталій Йосипович, доктор психологічних наук, професор, Заслужений працівник освіти України – розділ 2, підрозділи 2.1., 2.2., 2.5.- 2.9, розділ 3, підрозділи 3.1-3.3.

Денисов Сергій Федорович, доктор юридичних наук, професор – розділ 6, підрозділи 6.1., 6.2., підрозділ 6.5 (у співавторстві з Крикушенко О.Г.), глосарій, перелік рекомендованої літератури до курсу (у співавторстві з Мірошніченко О.М.)

Денисова Тетяна Андріївна, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України – передмова, розділ 1.

Крикушенко Олександр Георгійович, кандидат юридичних наук, заслужений юрист України – розділ 6, підрозділи 6.3., 6.4., підрозділ 6.5 (у співавторстві з Денисовим С.Ф.)

Мірошніченко Оксана Миколаївна, кандидат психологічних наук, доцент – розділ 5, розділ 7 (у співавторстві з Тогочинським О.М.), глосарій, перелік рекомендованої літератури до курсу (у співавторстві з Денисовим С.Ф.).

Мірошніченко Анатолій Костянтинович, кандидат юридичних наук – розділ 2, підрозділи 2.3., 2.4., розділ 3, підрозділ 3.4.

Низовець Олена Миколаївна, кандидат психологічних наук, доцент – розділ 9.

Тогочинський Олексій Михайлович, доктор педагогічних наук, професор, заслужений працівник освіти України – розділ 7 (у співавторстві з Мірошніченко О.М.), розділ 8.

Шеремет Олег Семенович, доктор юридичних наук, доцент – розділ 4.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
РОЗДІЛ 1. ОСОБИСТІТЬ ЗАСУДЖЕНОГО В КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІЙ ПСИХОЛОГІЇ	13
1.1. Загальна характеристика особистості.....	13
1.2. Девіація в поведінці людей схильних до правопорушень.....	45
1.3. Особистісні диспозиції засуджених.....	64
РОЗДІЛ 2. ПСИХІЧНІ ПРОЦЕСИ ТА СТАНИ ЗАСУДЖЕНОГО В УМОВАХ НЕСВОБОДИ	86
2.1. Особливості психічних процесів осіб позбавлених волі.....	86
2.2. Відчуття та сприймання засуджених.....	98
2.3. Емоції та почуття засуджених.....	106
2.4. Уява засуджених.....	124
2.5. Мислення та особливості розвитку інтелекту засуджених.....	131
2.6. Мовлення засуджених.....	143
2.7. Пам'ять засуджених.....	146
2.8. Увага засуджених.....	156
2.9. Воля засуджених.....	164
РОЗДІЛ 3. ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЯКОСТІ ЗАСУДЖЕНОГО	181
3.1. Темперамент засуджених.....	181
3.2. Характер засуджених.....	195
3.3. Здібності засуджених.....	209
3.4. Спрямованість засуджених.....	218
РОЗДІЛ 4. ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ОСОБИСТОСТІ ЗАСУДЖЕНОГО	233

4.1. Психологія групи та колективу засуджених.....	233
4.2. Психологія конфлікту серед засуджених.....	244
4.3. Психологія адаптації засуджених до умов життя на волі.....	252
РОЗДІЛ 5. ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЙ У ПРАВООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....	262
5.1. Характер і види екстремальних ситуацій. Психологічний вплив екстремальних ситуацій на особистість працівників правоохоронних органів.....	262
5.2. Напрями та форми забезпечення особистої безпеки працівників правоохоронних органів.....	270
5.3. Психологічна підготовка працівників правоохоронних органів до дій в екстремальних умовах.....	277
РОЗДІЛ 6. СУБКУЛЬТУРА ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ В МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ.....	308
6.1. Типологія деформації особистості злочинців молодіжного віку.....	308
6.2. Формування кримінальної субкультури у молодіжному середовищі та її макро-, мезо- та мікросередовищні детермінанти.....	345
6.3. Сучасна субкультура місць позбавлення волі як об'єкт вивчення психологічною наукою.....	411
6.4. Знакова символіка та правила поведінки окремих категорій засуджених - носіїв субкультури місць позбавлення волі.....	421
6.5. Запобігання розповсюдженню протиправної поведінки та кримінальної субкультури.....	434
РОЗДІЛ 7. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ВПЛИВУ НА ЗАСУДЖЕНИХ.....	456
7.1. Управління пенітенціарними закладами освіти.....	456

7.2	Закономірності і принципи виховання засуджених в місцях позбавлення волі.....	484
7.3	Психологічна готовність співробітників правоохоронних органів до професійної діяльності.....	500
РОЗДІЛ 8. ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ КУРСАНТІВ І СЛУХАЧІВ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....		
8.1.	Загальні науково-теоретичні підходи до формування соціальної компетентності курсантів і слухачів закладів вищої освіти.....	516
8.2.	Соціально-психологічні та педагогічні особливості формування соціальної компетентності курсантів і слухачів.....	524
РОЗДІЛ 9. МЕТОДИКА ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЗАСУДЖЕНОГО.....		
9.1.	Методика дослідження ставлення засуджених до навколишнього оточення та його значення в кримінально-виконавчих діях.....	538
9.2.	Дослідження особистості засудженого з позиції кримінально-виконавчої психології.....	549
9.3.	Психологічні особливості дослідження неповнолітніх засуджених.....	582
ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ПО КУРСУ.....		
ГЛОСАРІЙ.....		625

ПЕРЕДМОВА

*Діло майстра величає
(українська приказка)*

Вивчення людини є потребою часу, оскільки це переросло у загальну проблему всієї системи наукового пізнання. Особистості людини присвячено немало досліджень філософів, антропологів, медиків, психологів, психіатрів, соціологів. Серед юридичної спільноти вивченню особи злочинця та засудженого приділено увагу, зокрема, у працях Ю. Антоняна, Г. Аванесова, О. Бандурки, Ю. Бауліна, М. Гернета, Я. Гілінського, А. Долгової, Д. Дриля, Е. Дюркгейма, А. Закалюка, А. Зелінського, В. Коновалової, О. Костенка, В. Кудрявцева, Н. Кузнецової, Й. Ланге, Н. Лейкіної, М. Мелентьєва, В. Меркулової, Р. Мертона, О. Міхліна, С. Познишева, О. Раппопорта, А. Степанюка, М. Стручкова, М. Таганцева, Г. Тарда, С. Тарарухіна, В. Трубнікова, І. Туркевич, А. Тузова, І. Фойницького, М. Шаргородського, І. Шмарова та ін. Це свідчить про те, що поза психологічними знаннями неможливий розвиток жодної галузі гуманітарної науки, у тому числі й кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології. Необхідно підкреслити, що кримінально-виконавча система України останнім часом переживає складний період, бо виявилася заручницею змін, що відбуваються в державі. Бурхливе сьогодення, нестабільність політики й економіки, зростання не тільки кількості вчинених злочинів, а і їх якісних показників, особливість і характер суспільно небезпечних дій, підказує, що вивчення особистісних якостей осіб, які вчинили злочин і відбувають покарання є нагальною потребою часу.

Одночасно варто зазначити, що вивчення кримінально-виконавчої психології можливе лише на основі знань загальної та соціальної психології. Адже неможливо зрозуміти розумову діяльність засудженого без розкриття сутності, структури та закономірностей загального процесу мислення. Так само, неможливо уявити окремі дії персоналу установ виконання покарань без знання загальних науково-теоретичних підходів до

формування їх компетентності тощо. Загалом, парадигма природного права є не що інакше, як визнання необхідності засновувати право на природних закономірностях людської поведінки.

Вченими неодноразово ставилися питання про наявність відмінностей, особливих якостей, специфічних рис, які б відрізняли злочинця від правослухняної особи. Цілком зрозумілим, на перший погляд, видається найбільш розповсюджене твердження, що особа злочинця характеризується колом спільних рис та ознак, які притаманні лише тим, хто вчинив злочин. Проте таке визначення викликає цілком слушні зауваження. Ми підтримуємо думку А.Ф. Зелінського, який заперечував проти формули: «особа злочинця – це особа людини, яка вчинила злочин» (Див.: *Зелінський А.Ф. Кримінальна психологія. Научно-практичне видання. Київ: Юриком Інтер, 1999. С.21-24*). Дійсно, особа злочинця та особа засудженого представляють собою відхилення від певного загальновизнаного стандарту. Але лише аналіз соціальних умов, структури суспільних відносин, форми поведінки допомагає розкрити як загальні риси так і типові особливості особи, в тому числі і вказаної категорії. До того ж, в умовах кримінально-виконавчої установи необхідно визначити перелік структурних компонентів особистості засудженого, вивчення яких дає можливість скласти уявлення про ступінь моральної занедбаності індивіда, особливостях його психології.

Особистість засудженого має складну структуру і вивчення окремих компонентів її психіки, інших властивостей, дозволяє проникнути в сутність індивідуальних особливостей людини, пізнати її направленість, систему відношень до загальнолюдських цінностей, спроможність і вірогідність виправлення, ставлення до карально-виправного процесу, результатом якого повинна стати правослухняна поведінка.

Результативність кримінально-виконавчої діяльності серед засуджених залежить не тільки від особистісних якостей працівників кримінально-виконавчої служби і властивостей тих, кого виховують, а й також від відносин, які складаються між

суб'єктами такого роду діяльності. У середовищі засуджених існують різного роду відхилені норми поведінки, традиції, настрої, з якими персоналу місць позбавлення волі доводиться боротися. Причому важливо не тільки знати про них, необхідно уміти фіксувати зміни, які відбуваються в середовищі засуджених і з самими засудженими. Тільки в цьому випадку можна буде судити про ступінь їх виправлення.

Нинішня кримінально-виконавча система України знаходиться на зламі, коли з одного боку очевидним є протиріччя між консервативністю діючого законодавства і всієї системи виконання покарань, а з іншого – прагнення держави до гуманізму та демократії. Необхідно відзначити, що за всі роки незалежності Україна досить повільно наближається назустріч соціальним перетворенням.

Сьогодні ми вимушені констатувати зростання кількісно-якісних показників злочинності за усіма напрямками, а також невиправдано високий рівень латентності та рецидиву злочинів. Ці та інші фактори полегшили формування відповідного середовища для подальшої криміналізації суспільства – від переходу до «тіньової» та нелегальної діяльності значних верств населення до криміналізації найбільш важливих сфер функціонування держави.

Незважаючи на те, що Україна визначає метою свого існування людину, декларує її життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканість та безпеку як найбільшу соціальну цінність, під гаслом «*Salus populi suprema lex*» («Благо народу – вищий закон») здійснюються не тільки благі вчинки. Відтак, цілком очевидним є те, що за вчиненням протиправних діянь слідує покарання.

Системні дослідження науковцями інституту покарання, практики його призначення та реалізації, свідчать про те, що жорсткість кари та санкцій, тривалі терміни покарання, збільшення кількості установ виконання покарань, не приносять бажаних результатів у запобіганні злочинам. Аналіз застосування кримінальних покарань показує і те, що в Україні домінує такий вид покарання, як позбавлення волі. Цьому сприяє усталена практика судів, нерішучість у застосуванні альтернативних видів покарань,

моральна індиферентність суспільства і, загалом, відсутність чіткої політики з питань призначення та виконання покарань.

Переважна більшість засуджених потребує постійної, ретельної уваги до себе з боку як персоналу установ виконання покарань, так і загалом суспільства. Мета нашого підручника – показати, що в практиці кримінально-виконавчих установ існують можливості виявляти і фіксувати особистісні властивості засуджених, норми і відносини в їх групах, які в значній мірі визначають їх діяльність та поведінку.

Як неодноразово зазначалося юристами, психологами, педагогами та соціологами, практика виконання покарань свідчить, що тривалі строки покарань негативно відбиваються на особистості, знижують ефективність виховного впливу, унеможливають підтримку соціально корисних зв'язків, підвищують агресивність і ризик психічних захворювань. Автори прагнули в першу чергу показати напрями дії на особистісні властивості засуджених, при цьому детально аналізуючи соціальне середовище місць позбавлення волі, показуючи його значущість при виникненні конкретних ситуацій, сприяючих здійсненню протиправних дій або, навпаки – дій, які закріплюють позитивні властивості кожної окремої особистості і колективу в цілому.

Соціальне середовище засуджених складне і неоднорідне. Воно включає індивідів і відносини, які складаються між ними. Індивіди організовуються в групи. Групи можуть бути формальними (загін, бригада) і неформальними (земляцтва, «сім'ї» і таке інше). У них можуть складатися різні норми поведінки і діяльності, які також охоплюються поняттям «соціальне середовище». Засуджений, знаходячись в такого роду соціальному середовищі, може не випробовувати безпосереднього впливу всіх його проявів. Якщо він не входить ні в одну з неформальних груп, безпосереднього впливу на нього ці групи надавати не будуть. Але є такий елемент соціального середовища, через який воно впливає безпосередньо на кожного засудженого, впливаючи на його психологічні стани і властивості і як наслідок впливає його поведінку та діяльність, це – соціально-психологічний клімат колективу засуджених. На нього

впливає і діяльність працівників місць позбавлення волі, і активність різного роду формальних і неформальних груп, і норми поведінки, і традиції, які сформувалися в сучасних кримінально-виконавчих установах. Таким чином, в підручнику розглядаються ті особистісні властивості засуджених, які в першу чергу пов'язані з соціальним середовищем місць позбавлення волі. Зрозуміло, ними не вичерпується поняття «соціально-психологічні властивості особистості». Наявні й інші властивості, що не менш важливі для поведінки та діяльності.

Курс лекцій, підготовлений фахівцями з кримінально-виконавчого права та кримінально-виконавчої психології, має низку відмінних рис.

По-перше, він призначений для використання в навчальному процесі в рамках програми підготовки бакалаврів і магістрів, в зв'язку з чим орієнтований переважно на «проблемне», поглиблене викладення матеріалу кримінально-виконавчого спрямування. Його зміст охоплює більшість найбільш актуальних в теоретичному і прикладному відношеннях проблем кримінально-виконавчої психології та кримінально-виконавчого права і правозастосовної практики, вивчення яких сприятиме розвитку професійних компетенцій майбутніх працівників правоохоронних органів, зокрема, персоналу установ виконання покарань.

По-друге, цей курс лекцій має не тільки навчально-методичну, але й наукову цінність, яка визначається, перш за все, новизною і теоретичної значимістю містяться в ньому висновків і пропозицій. Курс лекцій багато в чому розвиває існуючі уявлення про ключові характеристики кримінально-виконавчої психології (предмет, метод, галузеві межі, джерела), особистість засуджених, специфічні умови праці персоналу, показує взаємозв'язок кримінально-виконавчого права та кримінально-виконавчої психології, а значить, має внесок і в їх розвиток в цілому. Цей курс, безумовно, буде корисний магістрантам в плані визначення перспективних напрямків магістерських наукових досліджень (тем магістерських робіт).

По-третє, незважаючи на переважно теоретичну спрямованість курсу лекцій, в ньому отримали науково обґрунтоване рішення багато актуальних проблем практики (наприклад, питання дослідження індивідуальних якостей особистості засудженого, визначення та протидія груповим конфліктам в місцях позбавлення волі, характер і види екстремальних ситуацій та психологічний вплив екстремальних ситуацій на особистість працівників правоохоронних органів, протидія кримінальній субкультурі, напрями та форми забезпечення особистої безпеки працівників правоохоронних органів тощо), що дозволяє з повною підставою говорити про його прикладне значення. Сформульовані конкретні рекомендації щодо розв'язання цих складних питань можуть бути успішно використані в правозастосовній діяльності персоналу кримінально-виконавчої служби.

Зазначені особливості курсу лекцій дають підставу сподіватися на те, що він займе гідне місце в ряду сучасних робіт навчально-методичного та наукового профілю, а також буде затребуваний в навчальному процесі, в науково-дослідній та правозастосовній діяльності.

Автори висловлюють щире подяку рецензентам цього підручника, а саме: академіку Національної академії правових наук України, доктору юридичних наук, професору О.М. Бандурці, декану факультету психології та соціології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, доктору психологічних наук, професору Ж.П. Вірній, завідувачу кафедри загальної психології Дніпропетровського гуманітарного університету, доктору психологічних наук, професору О.В. Шевякову.

Ми сподіваємось на підтримку Міністерства юстиції України, оскільки його керівництво завжди сприймало передові ідеї науковців та втілювало їх у життя. Маємо надію, що наша праця стане у пригоді співробітникам кримінально-виконавчої системи при вивченні ними особистості засуджених та виконанні завдань, покладених кримінальним та кримінально-виконавчим законодавством.

Книги, які можуть вас зацікавити

Статут збройних сил України

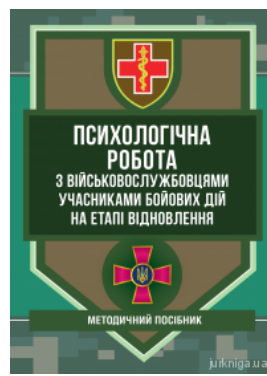
Юридична психологія. Навчальний посібник

Судова психологія

Указ Президента України "Про положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України", Постанова...

Психологічна робота з військовослужбовцями -учасниками бойових дій на етапі відновлення

Сугестивні технології маніпулятивного впливу

Перейти до галузі права
Кримінальне право та процес

[Перейти на сайт →](#)